

DRŽAVA, SAVEZ KOMUNISTA JUGOSLAVIJE I SAMOU- PRAVNI PREOBRAŽAJ

Otpor SKJ i naroda Jugoslavije informbiroovskom pritisku doveo je do trijumfa jugoslovenskih komunista, i bio je praćen otrežnjavanjem od mnogih ranijih zabluda staljinizma. Tome su još u jeku sukoba doprinosili nizak ideološki nivo Staljina i Molotova, otkrivanje brahijalne sile kao glavnog metoda ubedi-
vanja, jednom još iz istorije staljinizma poznatom metodologi-
jom uništavanja protivnika pod vidom „ideologije“, a u stvari njihovom fizičkom likvidacijom i moralnim dezavuisanjem kao „špijuna“ i agenata, čas Gestapoa, a čas opet Intelidžens servisa, već kako je kada trebalo; pozivanje „zdravih“ snaga da svrgnu one koje su se usprotivile vrhovnom žrecu, uz providno iskorišćavanje frustracija nekih bugarskih rukovodilaca i Envera Hodže protiv Tita i „titoista“, na čemu se mogao graditi i podsticati šovinizam u jugoslovensko-bugarskim i jugoslovensko-albanskim odnosima. Divinizirani i patologijom svoje veličine opterećeni Staljin nije u velikom sukobu 1948—1953. mogao uopšte shvatiti da on nije *dominus litis*, to jest onaj koji apsolutno odlučuje i u komunističkom pokretu Jugoslavije. Samostalni potezi jugoslovenskih komunista još u prvoj fazi sukoba (odbacivanje jugoslovensko-bugarske federacije koju im je namenjavao; kritički stav prema sovjetskim instruktorima u vojnim i građanskim ustanovama i službama; pokretanje istrage i hapšenje Hebranga) još su ga više iritirali da bezuspešno nasrće na integritet KPJ i nezavisnost Jugoslavije. Staljinove glavne „ideološke“ optužbe protiv KPJ nisu odgovarale realnosti. Napadajući KPJ za nacionalizam, Staljin je faktički ignorisao otpor potčinjavanju i eksploataciji državnog subjekta, nezavisnog i ravnopravnog u međunarodnoj zajednici, jer se već od rata nije radilo o malom pokretu ili organizaciji koja se može držati na uzdi. Optužbe o „trockizmu“ takođe su označavale promašaj, jer ova struja nije postojala u KPJ. Što se tiče napada u vezi sa

„desnim skretanjima“, KPJ bi bolje pristajalo da je kritikovana zbog svoje klasno determinisane politike. Sa 1948, Tito se našao na pijedestalu vođe revolucije i otpora staljinskoj hegemoniji. No KPJ nije ostala samo na golom otporu već je projektovala novu društvenu organizaciju u začetku, „oktroisanu“ odozgo, ali koja je izražavala težnje naroda i najveće mase partijskog članstva za debirokratizacijom. KPJ je 1952. pretvorena u SKJ. Deo članstva KPJ nije, međutim, mogao da se snađe u tekućim velikim preorijentacijama istorije. U sukobu su bili stari ideali i kultovi (sovjetskog komunizma, Staljina, itd.) s novim idejama, koje su unosile nemir zbog eventualnog gubitka ranijih pozicija. Partija je dinamizirala celokupan život, što nije odgovaralo delu komunista koji su bili naučili da rade u duhu direktiva i bez unošenja sebe u njihov smisao. Sukob 1948. doveo je i do rascepa u Partiji koja je punu deceniju uglavnom bila kompaktna organizacija. U Partiji je bilo i rukovodećih komunista koji su prošli sa rukovodstvom gotovo sav period bitke sa IB iako su teško prihvatili poraz Staljina i SKP(b) u sukobu sa Titom i KPJ. Na Šestom kongresu SKJ, u Politbüro nije izabran Blagoje Nešković. Sa Hebrangom i Žujovićem 1948, čiji je slučaj bio različit od Hebrangovog, što se vidi po tome da se on javno pokajao za svoje držanje, ispao je iz rukovodstva još jedan član Politbiroa. Nešković je bio kolebljiv, prema IB (da se ne postupa preoštro, defetistički stav prema borbi l'slučaju napada Crvene armije, itd.). Nešković je i ranije, 1946, bio kritikovan na Politbirou zbog „oportunizma“ u vezi s otkupom i politikom industrijalizacije Srbije. Tito je Neškovićev „odlazak“ stranim novinarima objašnjavao time „što je više verovao njima nego nama“, na što je Nešković kasnije reägovao da nije „slepo verovao ni jednima ni drugima“. Naknadno nastojeći da objasni kako je neosnovano napadan zbog navodno blažeg pristupa sukobu između KPJ i Staljina, on je iznosio da je većina delegata u svojim istupanjima veličala SSSR i „druga Staljina“. (Svoj referat Josip Broz Tito je završio „... Duboko sam uvjeren da će KPJ... svojom nepokolebljivošću i jedinstvom, svojom nepokolebljivom vjernošću naući Marksa-Engelsa-Lenjina-Staljina dokazati da ona nije skrenula s puta te nauke.“ Delegati ustaju i kliču Tito—Staljin. A Ranković završava izveštaj klicanjem Titu, a zatim je uskliknuo: „Živeo vođa i učitelj međunarodnog proletarijata — veliki Staljin.“ M. Đilas u svom referatu napada one „koji su

primili buržoaske laži i klevete o Sovjetskom Savezu i tobožnjoj Staljinovoj diktaturi". B. Nešković u govoru povodom referata M. Đilasa govori takođe o ljubavi prema „SSSR-u i Staljinu". V. Mićunović navodi citat Staljinovog članka „0 opoziciji" i kaže: „Ove riječi druga Staljina, koje imaju opšti i duboko principijelni karakter, mogu se primjeniti i na KPJ." E. Kardelj u svom referatu navodi „druga Staljina" i završava da ćemo se „rukovoditi velikom naukom Marksa-Engelsa-Lenjina-Staljina". B. Kidrič u referatu citira na više mesta Staljinovo mišljenje o ekonomskim problemima. P. Stambolić u svojoj diskusiji govori o našem komunizmu kao o „komunizmu Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina", koji smo ispisali „krvavim slovima na našoj zastavi". M. Pijade u svom referatu na više mesta citira „druga Staljina". B. Nešković u svom referatu na više mesta citira mišljenje Staljina (ne „druga Staljina"), a na kraju ne kliče „drugu Staljinu" već „drugu Titu". Većina delegata na Kongresu u svojim istupanjima veliča SSSR i „druga Staljina".)

Verbalnim analizama Neškovićev „slučaj" se ne može razumeti. Nešković nije shvatio sukob 1948, misleći da je reč o nekom sporu koji će se ipak razjasniti, a da krivicu za njegovo izbijanje snose uglavnom Žujović i Hebrang. U sukobu koji je izbio, obuzimao ga je strah i neverica u jugoslovenske mogućnosti da se KPJ održi. Pred njim je lebdela perspektiva Sibira. Sumnje i nepoverenje u saborce mučile su ga i u ratnim situacijama, pa i u onoj 1948. godine. Nešković se nije slagao sa zaoštavanjem u propagandnoj kampanji protiv „Rusa", zadržavajući kritičnost prema Đilasu i Moši Pijade što produbljuju sukob s njima. Na Petom kongresu KPJ nije shvatio Tita i njegov metod dobijanja u vremenu da bi se odbio Staljinov napad.

Karakteristično je da su britanske diplomate Neškovićevom slučaju na Šestom kongresu pridale malo pažnje, stavljajući ga u okvir „kominformizma" posmatranog u suštini kao vida neloyalnosti „među višim redovima stare garde", koja je ostala sumnjičava prema zapadnim silama i njihovim političko-ekonomskim institucijama.

Posle Šestog kongresa u Partiji su zapažena strujanja koja su odudarala od njenog ranijeg monolitnog karaktera. Uvođenjem novog metoda idejno-političkog rada KPJ i proklamovanjem njene nove uloge u sistemu vlasti, s uspešnim otporom staljinizmu (čiji je pritisak bio na izdisaju), te prelaskom na

decentralizaciju društveno-političkog i ekonomskog života, praćenu traženjem novog privrednog sistema za institucionalni oblik samoupravljanja — u politički život probijale su pojave nepoznate u prethodnom razvitku. Nalazeći se između socijalističkih zemalja, koje još nisu prekidale propagandni rat protiv Jugoslavije, i Zapada, čije su ideološke radijacije poboljšavanjem odnosa takođe postojale sve upadljivije, SKJ je morao da se bori za svoju ideologiju, samostalnu poziciju, vlastitu interpretaciju i autonomni unutrašnji razvitak, da se slobodno opredeljuje prema međunarodnim tokovima. Na bazi političke prakse i početnih promena u društveno-političkoj strukturi, slobodnija shvatanja i svežija tumačenja društvenih i političkih pojava bivala su sve prisutnija. Mlado članstvo, koje je stupilo u partiju u vreme borbe protiv Informbiroa, unosilo je nov duh i senzibilitet, nepoznat u ranijoj partijskoj praksi.

Daleko veći odjek od Neškovićevog dobio je „slučaj” Milovana Đilasa, člana Izvršnog komiteta i sekretara SKJ. U periodu borbe sa staljinizmom, Đilasov udeo je bio više nego značajan u teorijskom osmišljavanju sukoba u toku, suštine jugoslovenske revolucije, analize društvenog bića SSSR, karaktera i perspektive društvene organizacije Jugoslavije, a posebno uloge i mesta rukovodeće subjektivne snage SKJ u političkom sistemu. Đilas se našao bez kolebanja na Titovoj strani u sukobu u kome je i sam bio na meti Staljinove kritike, kao jedan od „nacionalista” i „sumnjivih marksista”, a kasnije agenata i fašista. Važio je za najljućeg kritičara staljinističkog dogmatizma. U *Savremenim temama* (1950), Đilas se vraćao lenjinizmu i napuštao deformisani Staljinov marksizam. Kritički je analizirao zadržavanje vlasti u rukama partije a u ime klase, nalazeći da je preuzimanje tuđe uloge u ime privilegija put degeneracije. Za Đilasa, vladavina sovjetske birokratije nije imala ni istorijsko ni moralno opravdanje. Birokratija je po njemu razvijala „mistični kult države i državne tradicije, kao i druge ideološke i organizacione forme koje su sračunate na zaostalost svjesti i zadržavanje svjesti masa. Birokratija poziva u pomoć sjeni mrtvih i već zaboravljenih klasa. Ona je uvijek šovinistička i nacionalistička. . .”

Đilas je u *Borbi* od 7. oktobra 1953. do 7. januara 1954. objavio više članaka, analizirajući birokratiju, pitanje demokratije, partije, revolucije, cilja, itd. Reč je o člancima: „Nove sadržine”, „Jugoslavija”, „Novi oblici”, „Male izborne teme”,

„Važnost oblika“, „Zakovitost“, „Za sve“, „Bez zaključka“, „Ima li cilja“, „Ideal“, „Opšte i posebno“, „Konkretno“, „Odgovor“, „Subjektivne snage“, „Objektivne snage“, „Klasna borba“, „Nove ideje“, „Savez ili partija“, „Revolucija“. Serija članaka je ostala nezavršena, jer je Đilasov slučaj iznet na Treći vanredni plenum CK SKJ 16–17. januara 1954. godine. Đilas je zastupao gledište da revolucija mora naći nove ideje i da se, samim tim, ne može spasiti „svojom prošlošću“. „... Bez tog stvaranja i sama revolucija je breme, slavna tradicija, ali ne i život.“ Polazio je od toga da socijalizam i demokratija idu zajedno, ali da socijalizmu pretila birokratija. „Nove ideje su uvijek počinjale kao ideje manjine...“ „Slabljenje te uloge, slabljenje monopolizma političkog pokreta nad životom društva — to je zahtjev vremena, pogotovu kod nas, u socijalizmu...“ „Lenjinstički tip partije i države (diktatura pomoću partije) izvio se i mora se iziveti svuda i uvijek čim nema ili više nema uslova za revoluciju, čim stvarno počne da živi demokratija.“ „... Nastaviti danas revoluciju znači — odricati se njenih preživjelih oblika rada, razvijanja njene sadržine — demokratije, kroz nove oblike...“ Iznete teze su polazile od prevaziđene uloge partije, postojanja birokratske kaste i degenerisanog morala rukovodećeg kadra. „Okamenjeni mozgovi“, profesionalni revolucionari i „birokratizovani glavari“, uz partiju, koja se bavi svim i svačim, od „morala do filatelije“, bili su, u Đilasovoj verziji, glavna kočnica društvenog razvitka. Demokratizaciju političkog sistema on je zamišljao u takvom ustrojstvu društva gde bi jedne snage, „progresivno-socijalističke“, na „tlu socijalizma“ vodile borbu s drugim, manje demokratskim, „konzervativno-socijalističkim“ snagama, obezbeđujući napredak društva. U krajnjoj liniji, Đilas se izjašnjavao za političku revoluciju kao put ostvarivanja radikalne demokratije.

U esejističkom tekstu „Anatomija jednog morala“, objavljenom u *Novoj misli*, časopisu na čelu čije se redakcije nalazio, Đilas je podvrgao vivisekciji moral svojih drugova u najvišem rukovodstvu ili „kasti“, kako ju je on procenjivao, koristeći motiv ženidbe jednog člana „kaste“ ženom koja nije poticala iz iste društvene sredine i koja u njoj nailazi na bojkot. Potkraj 1953. godine, Đilas je jednoglasno izabran za predsednika Narodne skupštine FNRJ.

Na Trećem vanrednom plenumu CK SKJ (16/17. januara 1954.), Đilas je označen kao glavni nosilac antisocijalističkih

pojava. Njegova shvatanja označena su kao „anarhističko-liberalistička”. Tekstovi su mu osuđeni kao „pamfletistički”. Plenum je zaključio da Đilasovi stavovi znače revizionizam, napuštanje naučnog socijalizma i gubitak vere u istorijsku ulogu radničke klase i njeno stvaralaštvo. Po Titovoj oceni na plenumu, njegove teze vodile su „anarhiji” i „strahovitoj neizvjesnosti”. Tito se u jesen 1953. saglasio da Đilas nastavi s pisanjem, iako se ni tada nije slagao sa „izvjesnim stvarima”. Ali, videvši da Đilas produžuje tim pravcem, pa čak i „zaoštava” stvari u člancima, „morao sam energično i oštro reagovati i tražio sam da se njegovi članci smjesta dalje obustave, da se ne štampaju, dok se ta stvar ne riješi na našem najužem forumu Saveza komunista”. Iako je Đilas znao za Titovo negativno mišljenje, objavio je članak u *Novoj misli*, „na brzinu”, računajući da spreči članove rukovodstva da diskutuju „na ravnopravnoj nozi i s nekim punim pravom protiv njegovih idejnih i drugih postavki, u kojima on napada birokratiju, ili bolje reći gdje juriša na otvorena vrata u pogledu likvidacije birokratije kod nas. Za Tita je Savez komunista bio odgovoran za ostvarenje tekovina revolucije, smatrao je da nema „prave demokratije bez socijalizma ni socijalizma bez demokratije”, dok je Đilas ispovedao „apstraktnu demokratiju”. Tito je napao Đilasa da je van stvarnosti i da ne zna u čemu je suština razvitka socijalizma. Za njega ne postoji radnička klasa. Prema Titu, njegova shvatanja su „revizionizam”, a njegove ideje vode u anarhiju. Izvore uticaja koji su opredeljivali Đilasove stavove nalazio je u njegovoj odvojenosti od „sadašnje stvarnosti”, a na drugoj strani u uticajima sa Zapada. Njegov revizionizam smatrao je onim najgoreg tipa — „reformističkim oportunistom”. Glavni Đilasov kritičar, Edvard Kardelj, označio je njegove ideje kao Bernštajnovе, iako Đilas — po vlastitom kazivanju — nije čitao Bernštajna. Okarakterisao je Đilasove ideje kao mešavinu anarhizma i buržoaskog liberalizma. Kardelj je negirao Đilasovu tezu o „demokratiji”, kao pokretaču istorijskog procesa, čime je sasvim odbacio partiju kao pokretačku snagu socijalizma. Nije se složio ni sa Đilasovom tezom o tome da je Jugoslavija posle rata imala birokratski sistem, smatrajući da su „birokratske forme koje smo primenjivali u prvim godinama borbe za Petogodišnji plan bile progresivne i u ono vreme jedino moguće”. Kardelj je na plenumu izneo teze

koje je Đilas iznosio u razgovoru s njime: da je Tito nosilac birokratizma i da se on mora kad-tad sukobiti sa njim; da se Ranković i Kardelj zapravo slažu sa njim, ali da su „oportunisti“, da u nas već nastaje neka vrsta „socijalističke levice“; da se ne može isključiti da se kod nas razviju dve socijalističke partije. V. Dedijer je ukazivao da je Đilas 22. decembra 1953. jednodušno izabran za predsednika Narodne skupštine, a da je on najveći deo svojih članaka objavio pre tog izbora, što nije uticalo da se on predloži, podrži i čak u delu novina označi kao čovek koji je svojim antistaljinističkim stavom zaslužio tu visoku funkciju.

Đilasove koncepcije bile su u suštini proizvod čoveka koji je do napada Informbiroa strasno sledio staljinistički pravac razvitka, da bi postao njegov najnemilosrdniji kritičar. Posle sukoba sa Staljinom, Đilas više nije verovao da se može izgraditi neki treći put zasnovan na radničkim savetima i uticaju radničke klase. Pretpostavljao mu je idejni pluralizam. Ideologiju lenjinizma je na plenumu smatrao prevaziđenom, dok se i dalje zaklinjao na vernost marksizmu. Đilas je na plenumu ostao pri svome stavu da je Savez komunista glavna smetnja socijalističkom, demokratskom razvitku u Jugoslaviji, ukoliko ne bi bio reorganizovan.

Obračunavajući se s Đilasovim koncepcijama, plenum je istakao da je jačanje vodećeg uticaja radničke klase glavno oružje protiv birokratskih tendencija. Rukovodeće partijsko telo je našlo da je Đilasovo istupanje bilo protivno liniji usvojenoj na Šestom kongresu, da su njegova shvatanja unela zabunu u javnost i nanela ozbiljnu štetu SKJ i interesima zemlje. Đilas je isključen iz Centralnog komiteta, udaljen sa svih drugih funkcija u SKJ i kažnjen poslednjom opomenom. Kasnije će, zbog antipartijske i antidržavne delatnosti, Đilas biti uhapšen i posle osude upućen na izdržavanje kazne u Sremsku Mitrovicu. Slanjem rukopisa u inostranstvo doći će pod udar nove odredbe krivičnog zakonika (poznata kao „*Lex Đilasiana*“, kako su je nazivali u inostranstvu). Nizom radova koji su objavljeni na Zapadu („Nova klasa“, „Nesavršeno društvo“, „Razgovori sa Staljinom“ i drugim) Đilas je prešao na antikomunističke pozicije. Snage antikomunizma u svetu koristile su, i danas koriste, Đilasove stavove u borbi protiv komunističke ideologije i prakse.

Plenumi SKJ posle Šestog kongresa bavili su se sprovođenjem generalne linije koja je na njemu usvojena. U tumačenju odluka ukazivalo se na značaj usmeravajuće uloge SKJ i praktičnog rada komunista, uz napomenu da je u novim odnosima drukčiji samo način izražavanja te uloge. Smatralo se da partija mora da zadrži vodeću ulogu u društvu iz više važnih razloga: dalji razvitak socijalizma, prikriveno prisustvo starih snaga, zračenje tuđih ideoloških i političkih uticaja, birokratska shvatanja socijalizma.

Uz borbu za prilagođavanje novim uslovima rada i organizaciono-političko sređivanje sopstvenih redova, od članova SKJ tražili su se pojačani naponi za proširivanje radničkog samoupravljanja i suzbijanje mikrobirokratskih diktatura rukovodećih ljudi („verhuški“) po preduzećima. Na drugoj strani, SKJ se u svojim dokumentima borio protiv sistema „uravnilovke“, protiv uskih, grupaških i regionalnih interesa, a zalagao za modernu tehnologiju, radnu disciplinu, čuvanje društvene imovine.

SKJ i njegova politika prema selu bili su pod udarom pristalica starog zadružnog sistema, kao i sitnosopstveničke stihije zemljoradnika uverenih u svemoć privatnih malih poseada. U okviru nove politike prema selu, CK SKJ se izjašnjavao za poboljšavanje materijalne i agrotehničke osnove poljoprivrede i za razvijanje što demokratskijih oblika povezivanja individualnih proizvođača s društvenim sektorom.

Za relativno kratko vreme, od 1950. do 1954, uspostavljenje institucionalni poredak samoupravljanja, ali on nije uspeo da novim privrednim sistemom istisne državu iz privrede. Samoupravna ljuštura je dugo egzistirala bez mogućnosti radnika i radnih kolektiva da odlučuju o suštinskim pitanjima planiranja, akumulacije, investicione politike, raspodele, razmene. Državni i partijski vrh je kreirao samoupravni sistem, ali je država i dalje odlučivala o bitnim privrednim pitanjima. Samoupravljanje se primenjivalo u preduzećima, ali nije obuhvatalo globalnu strukturu društva. Očigledno da koncepcija celovitog samoupravljanja još nije bila sazrela, dok je, na drugoj strani, dug proces poput samoupravne transformacije društva tražio vremena, znanja, privikavanje svesti na nove odnose, čak njeno revolucionisanje, i savlađivanje otpora u partijskom organizmu, koji je bio apsolutni incijator svih promena. „Antibirokratska revolucija“ započeta u Jugoslaviji u procesu sukoba sa Stalji-

nom izazivala je otpore u vrhu same partije koja ju je kreirala, ali i u masama partijskog članstva koje je sa uznemirenošću gledalo na dinamičan proces ispunjen znatnim neizvesnostima.

Partijska linija u izgradnji samoupravljanja morala je da se probija između suprotnih stanovišta: onih po kojima je proces promena bio suviše brz, i onih radikalnijih, koja su počivala na nepoverenju prema tzv. doziranju s vrha. Nisu iščezavala shvatanja da bi samoupravljanje trebalo zadržati samo na sektoru privrede, ne prenoseći ga u ostale sfere društvenog života, posebno ne u „javne službe“. Takvim samoupravnim „pelcovanjem“ društvo bi se dovoljno demokratizovalo, umesto da mu se univerzalnom reformom ugroze sami temelji. Ova shvatanja, koja će postati stalna prateća pojava daljeg društvenog razvitka na samoupravnim osnovama i kasnije se ispoljavati u zaoštrenijem vidu, nisu još dovodila u pitanje monolitnost partije kao rukovodećeg činioca u društvu.

Iza zahteva za bržim razvitkom samoupravljanja ostajao je strah od „zaletanja“ u nepoznato i podržavanje anarhije. Na usporavanje tempa značajno su uticali početno sređivanje odnosa sa Sovjetskim Savezom posle Staljinove smrti i istupanja Milovana Đilasa, označena kao anarhoidna. Deo rukovodećih snaga u SKJ strahovao je i od dejstva razmaha privatne inicijative, koja se nije mirila sa socijalističkim uređenjem, stalno tražeći nove prodore, kao i ispoljavanje rezerve prema slobodnom tržištu s gledišta njegovog doprinosa restauraciji starih svojinskih odnosa. U razvitku samoupravljanja, ove rezerve izražavale su se u stalnom kočenju slobodnijeg privređivanja preduzeća i u strahovanjima da će bez administrativne intervencije u društvu i privredi kapitalizam i neobuzdana konkurencija provaliti, dovodeći u pitanje tekovine socijalizma u Jugoslaviji.

Zadržavanju državne intervencije i centralizma naruku su išle i nepovoljne okolnosti pod kojima je sistem samoupravljanja konstituisan i koje su pratile njegove prve korake. Izvestan broj komunista, iako na rečima antistaljinistički nastrojen, i dalje je razmišljao o društvenim pojavama na način karakterističan za administrativni socijalizam. Strah od društvenih raslojavanja naročito je obuzimao slojeve naviknute na egalitarna shvatanja, nastala u revoluciji i u siromaštvu „ranog socijalizma“, kada se nije znalo za veće društvene diferencijacije, ako izuzmemo naturalne privilegije koje su uživali — a u

procesu demokratizacije sami osudili — rukovodeći komunisti. Prvobitna koncepcija socijalizma ostala je tako duboko ukorenjena u svesti komunista i građana da se pripadnici starijih generacija od nje čak i danas teško oslobađaju. Pojmovi „jednakosti“, „solidarnosti“, „žrtve“ imaju za njih političku i moralnu neprikosновенost, čine meru svih mera, vid su izneveravanja ili potvrđivanja ideja — iako nije reč o humanističkim kategorijama koje se u društvu pretpostavljaju, već o deformisanim viđenjima pod kojima se pravda parazitizam, uravnilovka, priznavanje „zasluga“, itd.

Događaji u Mađarskoj i Poljskoj u jesen 1956. s destaljinizacijom u SSSR-u, uticali su na SKJ da ponovo pokloni pažnju dinamičnijem razvitku samoupravljanja i potiskivanju državne regulative iz privrede i društvene organizacije, u pokušaju da time doprinese prevazilaženju krize u komunističkom pokretu. Samoupravljanje je u ovoj fazi dinamizirano materijalnim snaženjem komune i preduzeća radi povećavanja produktivnosti rada, kao i sazivanjem Kongresa radničkih saveta 1957, koji je dao opšti politički podsticaj njegovom daljem jačanju.

Ideja o stvaranju komune kao osnovne ćelije društva u sistemu socijalističke demokratije sazrevala je u rukovodstvu Saveza komunista Jugoslavije s razvitkom prvih formi samoupravljanja. Komuna je bila zamišljena kao jedinica „državno-političkog sistema“, s tim da se razvija više kao društveni nego državni organizam. Pravni osnov razvijanju samoupravljanja van privrede bio je postavljen već Zakonom o narodnim odborima marta 1952. i Ustavnim zakonom, a politički osnov na Šestom kongresu SKJ i Četvrtom kongresu SSRNJ. Ovaj drugi skup založio se za razvijeniju samoupravnost u oblasti prosvete, zdravstva i socijalnog osiguranja. Komuna je prema koncepcijama SKJ imala da postane osnova društvenog samoupravljanja. Uspostavljanje komunalnog uređenja bilo je praktičan pokušaj oživljavanja Marksove ideje da se lokalni organi vlasti razvijaju kao asocijacija neposrednih proizvođača, udruženih na teritorijalnoj osnovi. Pripreme za uvođenje komuna počele su krajem 1954. Komunalni sistem je zahtevao sasvim drukčiju administrativno-teritorijalnu podelu od one koja je do tada bila na snazi u Jugoslaviji. Opštine su teritorijalno uvećavane, postepeno preuzimajući poslove srezova, tipičnih organa administrativne vlasti. Prema podacima sa Sedmog kongresa SKJ, umesto 351 sreza i grada s položajem sreza, koliko ih je bilo do

1. septembra 1955, obrazovano je svega 107 srezova, dok su 4.052 opštine reorganizovane u svega 1.479.

Komunalni sistem počeo je da funkcioniše septembra 1955. Lokalni organi vlasti sticali su veći uticaj na privredu svoje teritorije. Sistem raspodele dohotka između države i privrednih preduzeća, izrazito „dvojnog obeležja“, davao je pravo lokalnim organima vlasti da zahtevaju njihovu dobit, čime se komuni namenjivala uloga nosioca dela proširene reprodukcije. U procesu decentralizacije upravljanja privredom, raniju ulogu saveznih i republičkih organa u odnosu prema preduzećima dobijale su komune. Njihovi organi uticali su na imenovanje rukovodilaca preduzeća i dobijali pravo na učešće u dobiti. No država je raspolagala gotovo trima četvrtinama ukupnih sredstava za investicije u saveznom, republičkim i lokalnim investicionim fondovima, tako da je pretežan deo sredstava i dalje bio van komune i privrede.

Radničko samoupravljanje se razvijalo uz protivurečja. Kruti centralizam je ugrožavao samoupravljanje, a decentralizacija interese šire društvene zajednice. Uži lokalni interesi ispoljavali su se naročito u investicionoj politici. Praksa je pokazivala da je komunalni razvitak praćen nizom negativnih fenomena i promašaja, počev od objektivne nejednakosti u startu budućih komuna („nejednaki uslovi privređivanja“), pa do tendencija ka autarhiji i krnjenju samostalnosti preduzeća. „Teritorijalizacija kapitala“ vodila je i neracionalnim investicionim odlukama, koje su imale za posledicu, po terminologiji SKJ, „političke fabrike“, a čiji su inspiratori nemilosrdno eksploatisali staru sklonost centra ka podržavanju već osnovanih nerentabilnih preduzeća.

Posle prelaska na komunalno uređenje, Partija je kritikovala izrođavanje komune u zatvoren političko-ekonomski organizam. Izvršni komitet CK SKJ uputio je februara 1958. pismo partijskim rukovodstvima i članstvu o deformacijama koje su uzimale maha, naročito se očitujući u promašenim ulaganjima i odustajanju od saradnje u privredi. Pismo Izvršnog komiteta podvrgavalo je kritici nedovoljnu efikasnost borbe komunista za demokratske odnose, kao i samozadovoljstvo dela rukovodećeg kadra. Članstvo SKJ je upozoreno na rasipanje društvenih sredstava, ogrešenja o radni moral, luksuzan život (zloupotreba službenih kola, banketomanija, učestalost proslava, jubileja, i si.). Partija se u uslovima samoupravnog razvoja prvi put

susrela i s pojavom „obustave rada“. Oko 4.000 rudara Trbovlja štrajkovalo je 1958. zbog niske cene uglja. Rudari su prethodno tražili da se reši pitanje cena uglja i faktički uredi položaj radnika u privrednom sistemu, ali kada se rukovodstvo Slovenije oglušilo na njihove zahteve, stupili su u štrajk.

Proces izrođavanja komuna tekao je nasuprot verbalnoj kritici SKJ, nalazeći osnove u samom sistemu, odnosno u snagama koje su nadjačavale protivnike decentralizacije. Opštinske oligarhije („makrodiktature“) su sve više nastupale sa pozicija vlasti, izolacionistički prilazeći problemima šire zajednice, ogrezle u vlastitom egoizmu, bez planiranja. Klasična vlast se sve više razmahivala na račun samouprave kao dekora. Građani su se mogli uveriti u nemoć prilikom ostvarivanja prava. Time se u suštini rano počela kompromitovati odgovornost prema institucijama političkog sistema.

Zatvaranjem komuna labavila se celina zajednice, a na drugoj strani narastale tendencije autarhije i stavljanja pod svoje preduzeća, krnjenjem njihove samostalnosti. Prava radnika ugrožavana su simbiozom ekonomskog, političkog i upravnog vrha komune, specifičnog vida opštinskog (lokalnog) birokratizma, koji poznaje sve vidove veza, od interesnih do nepotizma.

Decentralizacija je tekla u dva pravca: s jedne strane smanjivali su se savezni organi uprave i administrativni aparat, a s druge se vršila decentralizacija poslova u preduzećima. Savezna uprava je 1948. imala 47.300 službenika, a 1956. svega 10.328. U nekim preduzećima je 1955. počelo osnivanje pogonskih saveta.

Razvoj samoupravljanja trebalo je da dobije podstrek od Kongresa radničkih saveta, održanog 25—27. juna 1957, na sedmogodišnjicu Zakona o radničkim savetima. Među najvažnijim stavovima i preporukama Kongresa radničkih saveta isticali su se oni o jačanju demokratizma u odlučivanju i o smelijem uređenju pogonskih radničkih saveta. Kongres se izjasnio za odlučnije rešavanje pitanja obrazovanja proizvođača, dovođenje u sklad opštih i ličnih interesa, osiguravanje raspona zarada prema stručnosti i produktivnosti rada. Jedna od preporuka Kongresa predviđala je da se radnim kolektivima omogućiti, na bazi jedinstvenih pravila, slobodnije i samostalnije uređivanje unutrašnjih odnosa i uslova rada. U osnovi, tražilo se oslobodjenje preduzeća od državne kontrole, izmenom načina obrazovanja i raspodele njihovih prihoda, i objektivnije određivanje nji-

hovah obaveza prema zajednici. Idejno-teorijski pogledi išli su ispred stvarnih promena. No pitanje dubljeg menjanja sistema (koje je uključivalo proširenu reprodukciju, planiranje, tržište i cene, devizni režim) nije razmatrano. Država je i dalje raspolagala trima četvrtinama investicionih sredstava. Nagrađivanje po neposrednom učinku započelo je tokom 1959. i 1960, a u nekim kolektivima još 1957. i 1958. Sindikati su bili jedan od glavnih nosilaca ovih stremljenja u raspodeli. S. Vukmanović je, s njemu svojstvenim dinamizmom, podsticao razvoj samoupravnih odnosa, stojeći na čelu Sindikata. Krajem 1957. i početkom 1958. u Saveznoj narodnoj skupštini usvojeni su zakoni na osnovu kojih su privredne organizacije, odnosno samupravna tela, dobile šire prava u raspolaganju ostvarenim dohotkom.

Promene u društvenim odnosima nisu se ograničavale na oblast privrede, nego su postepeno obuhvatale celokupan život zajednice. Organi upravljanja s izvesnim samoupravnim pravima uvedeni su od 1957. i u ustanovama javnih (društvenih) službi. Saveti i upravni odbori (uprave) u prvoj fazi su bili organizacioni oblici društvenog upravljanja na području kulture, nauke, prosvete, zdravlja, socijalne politike. Idealizacija se sukobljavala sa stvarnim odnosima koji se nisu dali normirati. Rezultati empiričkih istraživanja u vreme prelaženja na društveno upravljanje u javnim službama otkrivali su odlučujući uticaj državne vlasti na rad tih organa. Deformacije su nastajale zbog prenošenja privrednog tipa samoupravljanja u ove specifične službe. Sistem budžetiranja zamenjivan je sistemom samostalnog finansiranja ustanova društvenih službi, koji je, suštinski gledano, u ovoj fazi ipak bio tek drukčiji vid budžetiranja. Princip dohotka prmenjen je 1961. i u ustanovama društvenih službi. Otpor ovom principu nije uvek bio načelan, nego izazvan njegovom vulgarnom primenom, odnosno zanemarivanjem osobenosti nekih od tih službi. Prvi oblici društvenog samoupravljanja počeli su da se uvode i u upravu.

Ranije planiranje zamenjeno je elastičnijim društvenim planovima osnovnih proporcija (jednogodišnjim, do 1956. i petogodišnjim 1957–1961).

Udruživanje privrednih organizacija ostvarivano je preko stručnih i poslovnih udruženja i komora, a na drugoj strani integracijom kao oblikom podele rada, povećanja proizvodnje, specijalizacije i prevazilaženja lokalnih okvira radi uspostavljanja jedinstva privrede. Zbog monopolističkih težnji, kao i

regionalnih, lokalnih i drugih parcijalnih interesa, uprave preduzeća izbegavale su da integracijom ruše republičke i komunalne međe. Pored toga, administrativna i politički forsirana integracija davala je takođe negativne rezultate narušavajući samoupravne odnose.

Sedmi kongres SKJ, održan u Ljubljani od 22. do 26. aprila 1958, analizirao je različite oblike razvijanja „socijalističkog bića“ jugoslovenskog društva posle Šestog kongresa. Izjasnio se za prenošenje brige o proširenoj reprodukciji na radne kolektive i za raspodelu dohotka u radnim jedinicama. Podržao je ranije usvojene mere o ekonomskoj politici u vezi s većim ulaganjima u prerađivačku industriju i poljoprivredu, s rekonstrukcijom i proširenjem industrijskih kapaciteta.

Kongres je usvojio Program SKJ, treći posle Vukovarskog kongresa, na kojem je posebna komisija radila više od godinu dana. Njegov nacrt iznet je na javnu diskusiju početkom 1958. Program je sadržao analizu međunarodnog razvitka, poglede jugoslovenskih komunista na savremene procese u svetu, kao i ekonomske i političke osnove socijalističkog uređenja u Jugoslaviji. U njemu su sumirani stavovi o međunarodnim odnosima i društveno-političkoj i idejnoj ulozi Partije i drugih organizacija u uslovima samoupravljanja. Po svom karakteru, Program je bio teorijski dokument, pisan s antidogmatских i antibirokratskih pozicija. Polazio je od zahteva za samokritičnošću, od nepomirljivosti prema dogmatizmu i od vernosti „revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma“. Srž ovog stava sadržana je u poslednjoj rečenici Programa: „Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije.“ Mada teoretski dokument, Program Saveza komunista Jugoslavije je u IX glavi sadržavao konkretne zadatke u oblasti privredne, socijalne i kulturne politike.

Prvi put u komunističkom pokretu, Program je u celovitom teorijskom obliku podvrgao bespoštednoj kritici staljinizam, shvatajući ga kao svojevrsnu deformaciju socijalizma, reafirmišući i dalje razvijajući Marksova i Lenjinova shvatanja o državi i diktaturi proletarijata. Napadajući dogmatizam, Program nije štedeo ni socijaldemokratski revizionizam. U Programu je razvijena koncepcija socijalizma kao svetskog procesa, suprotno staljinističkom shvatanju koje je socijalizam poistovećivalo sa zemljama u lageru. Na odumiranje države se gledalo kao na

jedno od fundamentalnih pitanja socijalizma, s obzirom na opasnosti od etatiističko-birokratskih izrođavanja.

Program SKJ su žestoko napale staljinističke snage u svetu. Prezidijum CK KPSS je s potpisom Nikite Hruščova pisao jugoslovenskom rukvodstvu i odbacivao navodne klevete sovjetske partije u Programu, kao revizionističke, u suštini bernštajnovske tvrdnje o mogućnostima mirnog prelaska iz kapitalizma u socijalizam. *Pravda* 9. maja 1958. podvrgava oštroj kritici jugoslovensku politiku i praksu. U središtu napada *Pravde* nalazio se Tito. Sedmi kongres i Program direktno su vezani za navodnu prodaju jugoslovenskih komunista Amerikancima. Razmere i žestina kampanje koja se povelala protiv SKJ nisu bile u proporciji sa Programom SKJ, kao programom jedne nacionalne partije, bez obzira na njegov načelni značaj. Napadi su dolazili i iz Pekinga. Očigledno je da su staljinističke struje u obe socijalističke zemlje preko Programa jugoslovenskih komunista prebijale svoje račune i sukobe. SKJ je, nezavisno od ovih kritika i napada, sintetizovao iskustvo samoupravnog razvitka Jugoslavije, osam godina posle uvođenja socijalizma. Osnovni stavovi ovog dokumenta nadživeli su vreme donošenja svojom principijelnošću, bez obzira što se u savremenoj praksi Program retko navodi i to kao istorijski dokument iz prošlosti, iako svojom antidogmatskom sadržinom predstavlja inspiraciju za traženje demokratskih i humanističkih rešenja u razvoju socijalizma.

Ideje Programa SKJ išle su ispred tadašnjih društvenih odnosa u Jugoslaviji. Država je u vreme njegovog donošenja imala vladajuću ulogu u društveno-ekonomskoj sferi. U političkom sistemu došlo je do širenja institucionalnih okvira samoupravljanja (samoupravlanje u javnim službama, itd.), ali bez značajnijih promena tih odnosa.

Uloga SKJ postajala je sve složenija zbog rasprostiranja samoupravljanja gotovo na sva društvena područja, prelaska na sistem dohotka i teškoća u ekonomskom razvitku zemlje. Brojni problemi koji su iskršavali u ovoj fazi nisu bili prvenstveno praktično-političke, nego političko-idejne prirode. Načela su postojala odranije, ali je praksa otežavala njihovo sprovođenje ili je pak otvarala nova pitanja. U takvoj situaciji javljala su se mišljenja da u sistemu samoupravljanja slabi društvena uloga SKJ, da je zavladała stihija, da u političkom životu deluje više paralelnih tela i organizacija; ta mišljenja su pothranjivala

birokratske ideje o ponovnom pretvaranju SKJ u „faktor vlasti“. Nosioi ekstremnih shvatanja suprotne vrste poricali su svaku potrebu organizovanosti i idejno-akcionog jedinstva komunista.

Nova ekonomska politika, od 1955. godine, nastojala je da osigura skladniji privredni razvoj posle naporne industrijalizacije. Predsednik Tito je, govoreći u Karlovcu jula 1955, nagovestio nov ekonomski kurs Partije, zasnovan na shvatanju da jedna generacija ne može da nosi sav teret izgradnje socijalizma a ne oseti bar neke rezultate svojih napora. Ova ideja, formulisana na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ 28. septembra 1955. označavala je početak napuštanja politike „stezanja kaiša“, početak smanjivanja investicija, usklađivanje proizvodnje i bržeg razvoja nerazvijenih područja. Razmatranjem ekonomske situacije, istaknuta je teška privredna situacija koja se ogledala u proizvodnoj stagnaciji, lošem stanju poljoprivrede, neraspoloženju radnika zbog stanja na tržištu. Tada je S. Vukmanović isticao da napete investicije, pri izdacima od 48% dohotka za armiju, idu nauštrb standarda, uslovljavajući niske zarade radnika. Svake godine prirast u privredi je dostizao 300.000 radnih mesta. Radilo se skupo, uglavnom „manuelnom snagom“. Već tada je zapaženo da je seljak imao sve beneficije, jer nije bio oporezovan, dok je kao radnik bio plaćen i koristio preimućstva fabričkog radnika. Izlaz iz situacije — koju je Kardelj označio kao „kritičnu situaciju u privrednom razvitku“ — tražio se u obustavi gradnje ključnih objekata, smanjivanju investicija, usmeravanju na proizvodnju dobara za potrošnju (na prerađivačku industriju i poljoprivredu), jednom rečju, na racionalniju investicionu politiku. Smanjivanje obima investicija značilo je i usporavanje priliva radne snage. Kardelj se na pomenutom plenumu pitao možemo li kao socijalistička zemlja dalje vršiti pritisak na radnog čoveka i upropastiti politički kapital Partije u masama? Stalo se na gledište da se razvoj industrije uspori, da se menja duh izgradnje ključnih kapitalnih objekata, povećava poljoprivredna proizvodnja, razvija laka, prerađivačka industrija, opredeljuje za podizanje standarda. Ovaj zaokret bio je uslovljen i uočavanjem povećavanja disproporcije između investicija i fonda potrošnih dobara, a na drugoj strani i disproporcije u strukturi investicija. Tako se sa sela godišnje regrutovalo 160.170 ljudi za privredu, opterećujući potrošne fondove. Podržavanje decentra-

lizacije u skladu sa samoupravljanjem nastavljalo je da teče u znaku straha od anarhije u proizvodnji i na tržištu. Težnju za većim materijalnim ulaganjima u poljoprivredu počelo je da prati uključivanje individualnih seljačkih gazdinstava u razne oblike društvenog privređivanja, njihovo kooperativno povezivanje s opštim zemljoradničkim zadrugama i državnim poljoprivrednim dobrima, podsticanje ekonomskih formi privređivanja.

Posle duže stagnacije, privreda je dobila polet 1955. Izvori privredne ekspanzije koja je nastupila narednih godina nisu se ipak nalazili samo u stimulativnijem sistemu — samoupravljanju — već i u nizu drugih povoljnijih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti: krediti od zapadnih zemalja, intenzivnije spoljnotrgovinske veze i uključivanje Jugoslavije u svetsku razmenu, plasiranje robe na tržište socijalističkih zemalja, politika ekstenzivnog razvoja. Nalaženje sredstava van Jugoslavije bilo je karakteristično za Jugoslaviju od prvog dana oslobođenja u raznim oblicima (reparacije, pomoć Unre, krediti zapadnih zemalja, pomoć SAD u hrani za vreme pritiska IB, itd.). Na ime reparacija stizali su kompletni uređaji za neke fabrike (za fabriku „Ivo Lola Ribar“ u Železniku, za Elektroindustriju u Nišu, itd.).

Visoke stope industrijskog rasta dovele su do pretvaranja industrije u vodeću privrednu granu, do razvijanja novih grana privrede, proširenja uvoza, eksploatacije novih energetske i sirovinskih izvora. Ekspanziju privrede pratila je ekspanzija zaposlenosti. Od gotovo 3.400.000 zaposlenih 1963, oko milion je radilo samo u industriji. Brz porast potrošnje i životnog standarda naročito je došao do izražaja od 1957. do 1963. Poljoprivreda je tehnički opremljena, a zemljišni fond socijalističkog sektora povećan na preko milion hektara. Kao rezultat toga, poljoprivredna proizvodnja je porasla za preko 40%; ali, nezavisno od ostvarenih uspeha, nije uspevala da podmiri potrebe domaće potrošnje.

Privredna reforma 1961 („minireforma“), koja je trebalo da razreši čvrno pitanje raspodele društvenog proizvoda između privrednih organizacija i države, izvedena je polovično i na kompromisnoj osnovi, zbog otpora dela rukovodeće strukture i trajnog straha od zakona slobodnog tržišta, za sudbinu akumulacije van državne kontrole, i od neposrednih proizvođača kao nosilaca investicionih odluka (straha „da radnici ne pojedu akumulaciju“). Za reformu su se zalagali Kardelj, M. Popović,

S. Vukmanović i mnogi drugi, ali je ona imala ne manje protivnika u vrhu partije i države. M. Popović, vatreni pobornik reforme, izjednačavao je ovu sa 1948; govorio je o njoj kao o renesansi socijalizma, sahrani državnog socijalizma i kapitalizma. Snage u SKJ koje su probijale put samoupravljanju privremeno su se povukle u razdoblju opadanja privrednog poleta, koje je nastupilo 1961–1962. Porast ličnih dohodaka iznad produktivnosti rada i smanjivanje stope privrednog rasta davali su municiju kritičarima „dohotka”. Izvršni komitet SKJ založio se, u svom pismu članstvu 1961, za niži rast dohotka. Partijske snage konfrontirale su se oko pitanja zaustavljanja daljih društvenih promena, odnosno produbljanja samoupravljanja i „proterivanja” države iz sfere privrede i društva. Negativne pojave koje su pratile samoupravni preobražaj i otvaranje Jugoslavije prema inostranstvu, uključujući dejstvo tržišnih zakonitosti, konzervativne snage su iskorišćavale kao argument da zemlja ide u pravcu anarhije i dezintegracije sistema, nasuprot protagonistima deetatizacije, koji su zastoje i deformacije objašnjavali preživlom ulogom države u privredi i društvu.

Postojeće suprotnosti umnožavao je i nepovoljan ekonomski razvoj. Posle privrednog poleta nastao je zastoj 1961–1962. Nerazvijeno društvo opterećivale su skupe investicije i potrošnja iznad stvarnih mogućnosti. Proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ od 14–16. marta 1962. razmatrala je ove slabosti, analizirajući rad SKJ i političke i ekonomske probleme s kojima se zemlja sukobljavala. Pokazalo se da partijsko rukovodstvo nije jedinstveno u pogledu pravaca budućeg razvitka Jugoslavije, ali između nosilaca različitih koncepcija nije došlo do raščišćavanja odnosa, već do kompromisa.

Usvojeni zaključci polazili su od organizacionog i idejno-političkog učvršćivanja SKJ, odstranjivanja slabosti iz rada samoupravnih organa, poštovanja zakonitosti i zaoštavanja odgovornosti političkih rukovodilaca i državnih organa. Izvršni komitet CK SKJ zaključio je da se preduzmu mere za stabilizovanje privrede. Ista pitanja razmatrana su krajem marta na sednicama IK CK republičkih saveza komunista. Najoštriju kritiku tadašnjih zastranjivanja dao je Josip Broz Tito na mitingu u Splitu maja 1962. Ogromna masa građana Splita i okoline dala je plebiscitarnu podršku Titu. U novom govoru održanom na beogradskom sajmištu Tito je, međutim, ublažio

oštricu svoje kritike. Očigledno da je odnos snaga u vrhu rukovodstva uticao na Tita da prihvati privremeni kompromis. Na pomenutoj sednici Izvršnog komiteta odlučeno je da se partijsko članstvo pismom upozna s prihvaćenim stavovima i neposrednim zadacima. Od komunista je traženo da „pre svega, zavedu red u svojim sopstvenim redovima, da se odlučno oslobode nedozvoljenih postupaka u korist ‚snaga preduzeća‘, ‚svoje‘ komune, republike itd., jer je to upravo potkopavalo sistem samoupravljanja“. Istovremeno se ukazivalo na pojave neloyalne konkurencije, lokalistička shvatanja, egoističku zaslepljenost pojedinaca i grupa, komercijalizaciju i spekulativne poslove.

Konzervativno-birokratske snage u SKJ videle su u ovim zastranjivanjima opasnost za socijalistički poredak; na drugoj strani, nosioci samoupravnog kursa nalazili su da je preobražaj društva na samoupravnim osnovama spor i nedosledan. Partija se kretala između ovih suprotnosti, koje su bivale sve zaoštrenije. Privremeno rešenje sukoba nađeno je u kompromisu snaga koje su zahtevale razvijanje samoupravljanja i onih koje su se zalagale za njegovo ograničavanje u ime spasavanja društva od anarhije.

Usmeravajuća uloga SKJ obezbeđivala se nastojanjem da se uklone nagomilane negativne pojave, oživi privreda, ojača samoupravljanje i njegova materijalna osnova. U praksi je dolazilo do pojave funkcionalnog „dupliciteta“ i nerazgraničenosti između SKJ i organa samoupravljanja. Razgrađivanje administrativno-centralističkog sistema nije podrazumevalo i brže zamenjivanje starih organa podobnim institucionalnim i integrativnim oblicima. U postojećem sistemu odlučivanja nisu bile otklonjene pojave depersonalizacije odgovornosti. Organizacija samoupravljanja na višim nivoima izgrađivala se sporo i nedosledno. Duh samoupravnog socijalizma paralisale su snage birokratije. Slučajevi mehaničkog i vulgarnog primenjivanja samoupravljanja kompromitovali su njegovu suštinu. Kolektivno odlučivanje u operativnim poslovima ozbiljno je dovodilo u pitanje efikasnost rada. Društveno-političke organizacije u ovoj fazi bile su slaba podrška SKJ, jer su neke od njih praktično gubile masovnu osnovu, pretvarajući se u forumske organizacije, koje su živele „same za sebe“. Između usvajanja stava da je mesto borbe komunista u samoupravnim telima i njegovog sprovođenja u delo postojao je znatan raskorak.

Ideja i praksa samoupravljanja sukobljavale su se sa suprotnim koncepcijama. Uporedo s praktičnom političkom akcijom za njegovo pretvaranje u osnovni društveno-ekonomski odnos, u SKJ i celom društvu odvijala se borba sa snagama koje su pokušavale da zaustave ovaj proces. Program SKJ sastavljen je 1958. da bi se odredio stav prema samoupravljanju. Ustav donet 1963. definisao je samoupravljanje kao neotuđivo pravo proizvođača i svih građana.

Novi ustav usvojen je na sednici Savezne narodne skupštine 7. aprila 1963. Poznat i kao „povelja samoupravljanja“, on je proklamovao jedinstveni društveno-ekonomski položaj svih radnih ljudi. Kolektivi u ustanovama dobili su status radnih organizacija, s pravima radnih organizacija u privredi. Ustav je polazio od čoveka — građanina i proizvođača — od slobodno udruženog rada, društvene svojine i raspodele prema radu. Rad je proglašen za jedino merilo čovekovog materijalnog i društvenog položaja. Ustav je potvrdio da u opštini građani neposredno i preko organa društvenog samoupravljanja ostvaruju osnovne funkcije društvene zajednice.

Ustav iz 1963. počivao je na federalnom uređenju koje je osiguravalo jedinstvo Jugoslavije kao državne zajednice. Ustav nije polazio od suverenosti republika već od suverenih prava radnih ljudi i naroda Jugoslavije koja oni ostvaruju.

Prvi put u istoriji ustavnosti socijalističke Jugoslavije utvrđeno je i mesto društveno-političkih organizacija u političkom sistemu: Saveza komunista, Socijalističkog saveza radnog naroda, Saveza sindikata i drugih organizacija. Po Ustavu, SSRNJ je imao karakter „najšireg političkog oslonca i oblika samoupravljanja radnih ljudi“.

Naziv države je promenjen: Federativna Narodna Republika Jugoslavija postala je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).

Prema Ustavu, Saveznu narodnu skupštinu sačinjavalo je pet veća: Savezno veće, Privredno veće (predstavnici radnih ljudi zaposlenih u privrednim organizacijama, zadrugama i zanatskim komorama), Prosvetno-kulturno veće (predstavnici radnih ljudi zaposlenih u kulturnim, prosvetnim i naučnim ustanovama), Zdravstveno-socijalno veće (predstavnici radnih ljudi zaposlenih u bolnicama i drugim zdravstvenim i socijalnim ustanovama), i Organizaciono-političko veće (predstavnici radnih ljudi — članova tela društvenog samoupravljanja u

opštini ili državnim organizacijama). Ovakva struktura izražavala je ustavnu koncepciju Savezne narodne skupštine kao „organa društvenog samoupravljanja“.

Ustav je odvojio funkciju predsednika Republike od funkcije predsednika Saveznog izvršnog veća. Predsednik Republike birao se svake četvrte godine i mogao biti izabran samo za dva izborna perioda, s tim što se ova odredba nije odnosila na prvog predsednika Republike Tita.

Ustav je, pored pomenutih novih institucija, predvideo i ustanovu ustavnog sudstva, ustanovu potpredsednika Republike i Savet federacije.

Novi ustavni položaj Savezne skupštine, za čijeg je predsednika izabran Edvard Kardelj, i republičkih skupština, zasnivao se na koncepciji da se one, prestavši da rade kao klasična zakodavna tela i „fabrike zakona“, konstituišu u odgovorne nosioce politike. Izrastajući u radna samoupravna tela, one su imale da postanu centar u koji se stiče čitava društvena praksa i usklađuje politika. Ova proklamovana uloga Skupštine zahtevala je, međutim, izgrađivanje skupštinskog sistema na samoupravnim osnovama i njeno opredeljivanje prema svim važnim društvenim pitanjima. Izvršno-politička uloga pripadala je Saveznom izvršnom veću, za čijeg je predsednika izabran Petar Stambolić, predsednik Savezne narodne skupštine posle smrti Moše Pijadea 1957.

Na Osmom kongresu SKJ, održanom u Beogradu 7–13. decembra 1964, u centru razmatranja ponovo se nalazila samoupravna koncepcija društvenog razvoja Jugoslavije. Kongres se izjasnio za dalji razvitak socijalističkih društvenih odnosa, zasnovanih na principima društvenog razvoja Jugoslavije, samoupravljanja i raspodele dohotka prema radu, za snaženje materijalne osnove samoupravljanja, za neposredno samoupravljanje u ekonomskim jedinicama, a protiv centralističke akumulacije. Ispoljena jednodušnost na Kongresu nije značila i otklanjanje razlika u pogledima u vrhu SKJ na budući razvitak društva.

Nacionalno pitanje otvoreno je prvi put posle rata na Osmom kongresu. Godinama je preovlađivalo mišljenje da je jugoslovenska revolucija resila to pitanje. Uzroci potpunog zamiranja rasprava o međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji nesumnjivo su bili politički: stav partijskog rukovodstva protiv rasprava o nečemu što je već rešeno u revoluciji, pogotovu

protiv obnavljanja uspomena na surove međunacionalne obračune iz vremena rata, kao i potreba za političkim jedinstvom u vreme borbe sa staljinizmom na život i smrt. Nacionalno pitanje je bilo sasvim identifikovano s klasnim, iz čega je proizilazilo da se menjanjem društvenih odnosa automatski menjaju i odnosi među narodima i „nacionalnim manjinama“. Centralizam u državnom i društvenom uređenju Jugoslavije samo je išao naruku nacionalnoj nivelaciji u vidu unitarizma. Kritikujući pritajene birokratsko-centralističke snage u SKJ, Tito je na Osmom kongresu označio kao „unitarizam“ shvatanje da su „nacionalnosti“ u Jugoslaviji preživele i da im, samim tim, predstoji odumiranje. Osmi kongres je tražio da nacionalne manjine budu „most“ Jugoslavije sa susednim državama (Mađarskom, Bugarskom, Albanijom, Austrijom i Italijom). Otvaranjem nacionalnog pitanja, Kongres je stao na gleđište da je neophodno jačanje jugoslovenskog socijalističkog patriotizma.

Iznete ideje o nacionalnom fenomenu delovale su na Kongresu kao iznenađenje, jer se o tome do tada u SKJ nije javno govorilo. Kongres ili kasnije rukovodstvo nisu javno iskazali nameru da se u toj fazi razvitka menja struktura jugoslovenske federacije, ali nova svedočanstva upućuju da su Kardelj i Bakarić bili zastupnici ove ideje. Tito je po prvi put na ovom Kongresu označio — prilikom izbora u rukovodstvo — svoju nacionalnu oznaku. Takva evolucija federacije nije bila Titovo delo, iako je i on s Kardeljem delio shvatanje da ekonomska struktura Jugoslavije sa centralističkom oznakom može dovesti u pitanje ravnopravnost nacija.

Kurs ka nagrađivanju po učinku nije se mirio s državnim zahvatanjem najvećeg dela dohotka i drugim vidovima intervencije državnih organa u privredi (u vezi s određivanjem cena, akumulacijom, spoljnom razmenom), a na drugoj strani s ekstenzivnim privređivanjem i dotiranjem niza privrednih grana, pogrešnim investicionim odlukama, zatvorenošću privrede za međunarodnu podelu rada. Uprkos visokoj stopi rasta, privreda se uoči reforme nalazila u teškoj situaciji. Unapređena materijalna osnova društva i razvijeniji samoupravni odnosi sve su se više sukobljavali sa državnim intervencijom i centralizovanom društvenom reprodukcijom. Uobličavanje novog privrednog sistema, zasnovanog na samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, upućivalo je na intenzifikaciju privrede, obustavljanje porasta investicija, povećavanje produktivno-

sti rada, modernizaciju proizvodnje, uključivanje u međunarodnu podelu rada i svetsko tržište. Niz mera 1964. otvorio je put slobodnijem delovanju tržišnih zakona i potiskivanju administrativne intervencije u privredi, predstavljajući uvod u proglašenje privredne reforme. Teškoće u privredi 1961. i 1962. zaoštrile su politička razmimoilaženja oko pravca daljeg razvika zemlje, koja su se pretvorila u prigušen sukob. Društvene snage konfrontirale su se oko pitanja dalje liberalizacije tržišta i decentralizacije privrede, odnosno koncentracije i centralizacije sredstava. Nasuprot shvatanju o potrebi nastavljanja deetatizacije privrede, isticano je shvatanje o neophodnosti njenog neposrednijeg usmeravanja preko državnih organa. Antisamoupravne snage krivile su „princip dohotka“ za sve poremećaje u privredi i društvu, nasuprot samoupravnim snagama, koje su smatrale da je njegovo nedosledno ostvarivanje glavni uzrok krize.

Privredna reforma je proglašena u julu 1965, usvajanjem politike zasnovane na poštovanju ekonomskih kategorija i primeni racionalnijih ekonomskih merila. No, na samom početku, reforma se sukobila s pitanjem sudbine nerentabilnih preduzeća, koja nisu mogla da izdrže privrednu utakmicu, a na drugoj strani s teškoćama izvoza. Kao rezultat težnji za racionalizacijom poslovanja, počela su da iskrsavaju idejno-politička pitanja socijalnih diferencijacija. Nakon privredne reforme naročito se zaoštrio problem nezaposlenosti, koji se javio, s jedne strane, usled ranijeg ekstenzivnog zapošljavanja, a s druge zbog težnji da se poslovanje u privrednim i vanprivrednim delatnostima racionalizuje.

Ideju i praksu samoupravljanja Istok je dočekaao talasima kritike i anateme, kao „revizionizam“, defektan izazovni primer za zemlje lagera i komunistički pokret uopšte, jednom rečju kao nepreporučljivo iskustvo — a Zapad sumnjičavošću prema njegovoj društvenoj suštini, uvijenoj u oblandu male i nerazvijene balkanske zemlje koja — priklještena zaostalošću i supersilama — grca u nastojanjima da ostvari nešto novo, treći tip ekonomskih odnosa, koji bi se razlikovali i od državnosvojinskih i od kapitalističkih. Ova vladajuća shvatanja potkopavali su intelektualci progresivne orijentacije, demokrati i komunisti oslobođeni balasta staljinističkog načina mišljenja, uočavajući dalekosežnost ideje o samoupravljanju i njegovog uobličavanja u društveno-politički sistem. Za Eriha Froma, samoupravljanje

je verno odražavalo „ideje o individualnoj samodelatnosti čoveka kao najvažnijoj Marksovoj koncepciji primenjenoj u društvenom procesu". Na temu odnosa industrijalizacije i otuđenja, From je zapisao da je problem najjasnije sagledan u Jugoslaviji, jer se „proces industrijalizacije kroz praksu kombinovao sa društvenim sistemom koji je optimalno sprečavao birokratizaciju". U jugoslovenskim naporima, on je video pokušaj da se industrijalizacija reši na „human način". Isak Adize pripisivao je u zaslugu Jugoslaviji što je stvorila situaciju za samoupravljanje pre nego je za njega bilo uslova, smatrajući to njenom prednošću zato što je time pokrenula „svoje ljude da uče, da se adaptiraju novoj situaciji, da studiraju kako se rukovodi, ukratko: . . . mobilisala . . . sve radne potencijale". Po ovom američkom univerzitetskom profesoru, koji se posvetio proučavanju 'samoupravljanja, Jugoslavija se od 1945. brže razvijala nego bilo koja druga zemlja, prolazeći za to vreme kroz tri revolucije: ekonomskom revolucijom sprovela je industrijalizaciju, političkom revolucijom raskinula sa staljinizmom, a socijalnom revolucijom „uvela . . . samoupravljanje, koje predstavlja najmoderniji model savremenog društva". Za Rožea Garodija, socijalizam zasnovan na samoupravljanju još nije bio ostvaren, još je uglavnom predstavljao program i orijentaciju, s tim što su mu na putu stajale mnoge prepreke. Glavna među „objektivnim preprekama" bila je, po Garodiju, nužnost da se prevaziđe teško nasleđe nerazvijenosti, a što se tiče „subjektivnih prepreka", „glavna nužnost" se sastojala u neprestanoj borbi bio protiv „liberalističkih, razjedinjavajućih struja, bilo protiv ostataka birokratskog, autoritarnog mentaliteta i nostalgije za ugodnostima staljinističkog stila rukovođenja".

Palmiro Toljati je 1946. pisao u *Rinašiti* da najveća istorijska tema koju je naše vreme postavilo radničkom pokretu jeste traženje novih puteva socijalizma, izgradnja novih oblika demokratske vlasti, organizacija socijalističke ekonomije „novim načinima"; sve su to nametale subjektivne i objektivne okolnosti, svedene svojevremeno na jedan „terminološki problem" i „skolastičku formulaciju" po kojoj je narodna demokratija bila „sinonim" diktature proletarijata ostvarene u Sovjetskom Savezu.

Samoupravljanje kao ideja i praksa prešlo je jugoslovenske granice, iako jugoslovenski komunisti nisu u njemu izričito gledali „univerzalni model" i „robu za eksport", što im se,

inače, pripisivalo iz raznih „centara“ komunističkog pokreta. S prvim talasima destaljinizacije, radnici u Poljskoj i Mađarskoj počeli su da rešenja za decentralizaciju privrede, veću produktivnost rada i stimulativnije privređivanje traže u embrionalnim oblicima samoupravljanja. Neke zemlje „trećeg sveta“ (Alžir) nastojale su da pomoću samoupravljanja izbegnu „Seile i Haribde“ kapitalističke ili državnosocijalističke organizacije privrede. U razvijenim kapitalističkim zemljama, ideje o participaciji, iako surogat samoupravljanja s obzirom na vladavinu kapitalističkih društvenih odnosa, otkrivale su koliko je učešće radnika u proizvodnji i njenoj organizaciji nezaobilazno pitanje naše epohe.